

СУДОВЕ КЕРІВНИЦТВО: ПРИНЦИП ЧИ ФУНКЦІЯ ЦИВІЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА?

Розкривається сутність керівництва судовим процесом, здійснюється розмежування понять судового керівництва в аспекті віднесення цієї процесуальної категорії до функцій та принципів цивільного процесу, розкривається роль судового керівництва у забезпеченні виконання завдань цивільного судочинства, наводяться загальні засади судового керівництва, які пропонуються закріпити в законі.

Ключові слова: правосуддя, цивільний процес, активність суду, судове керівництво, принцип, функція.

Раскрывается сущность руководства судебным процессом, осуществляется разграничение понятий судебного руководства в аспекте отнесения этой процессуальной категории к функциям и принципам гражданского процесса, раскрывается роль судебного руководства в обеспечении выполнения задач гражданского судопроизводства, приводятся общие начала судебного руководства, которые предлагается закрепит в законе.

Ключевые слова: правосудие, гражданский процесс, активность суда, судебное руководство, принцип, функция.

The article reveals the essence of governing of legal process; it is conducting differentiation of the concept of governing of legal process in the aspect of referring of this procedural category to procedural functions and principles of civil procedure; it is revealing the governing of legal process in achieving of tasks of civil proceedings; it is citing the general principles of governing of legal process that are proposed to establish in the law.

Key words: justice, civil procedure, court activity, governing of legal process, principle, function.

Виконання завдань цивільного судочинства (ст. 1 ЦПК) залежить насамперед від ефективності цивільної процесуальної діяльності, головне місце в якій має посідати активна роль суду, яка знаходить свій прояв у керівництві судовим процесом.

Як справедливо зауважують науковці, саме активна позиція суду, з точки зору організації процесу, виступає гарантією досягнення завдань цивільного судочинства, а тому має велике значення для його оптимізації¹.

Науці цивільного процесуального права відомо декілька характеристик керівної ролі суду в цивільному процесі: 1) як принципу процесуальної активності; 2) як функції цивільного процесу, що впливає, зокрема, зі змісту положень статей 1, 10, 130, 137, 160 ЦПК тощо.

Питання процесуальної активності суду, яке тісно пов'язане з реалізацією принципу змагальності, а також питання активності суду у керівництві рухом судового процесу, частково розглядали в своїх роботах такі вчені-процесуалісти, як: О.В. Баулін, А.Т. Боннер, С.С. Бичкова, Є.В. Васьковський, О. В. Дем'янова, В.В. Комаров, О.В. Немировська, І.В. Решетнікова, В.І. Тертишніков, П.І. Шевчук, М.Й. Штефан, С.Я. Фурса, К.С. Юдельсон, В.В. Ярков та ін.

Проте вчені-процесуалісти, виділяючи таку правову категорію, як «судове керівництво» або «керівництво судовим процесом», прямо не наводять розмежування понять судового керівництва в аспекті належності цієї процесуальної категорії до функцій чи принципів цивільного процесу, що не дає змогу, на наш погляд, повністю розкрити зміст зазначеної процесуальної категорії та її роль у забезпеченні виконання завдань цивільного

судочинства. З огляду на це з'ясування сутності та змісту судового керівництва, його функціонального призначення в системі принципів і функцій, на яких ґрунтується цивільна процесуальна діяльність, а також розкриття його загальних засад й ставить за мету наша стаття.

Принцип судового (суддівського) керівництва обґрунтовувався ще відомим класиком науки цивільного процесуального права Є.В. Васьковським. Він зазначав, що незважаючи на те, що в цивільному процесі сторонам надано право вільного розпорядження об'єктом спору і засобами боротьби (за принципом диспозитивності), хоча вони мають великий простір самостійності, але ж все-таки пануюча роль у процесі належить суду як через те, що він — представник державної влади, якій підкорені сторони, так і тому, що дії сторін зводяться, по суті, до того, щоб порушити діяльність суду і надати йому матеріал для ухвалення правильного рішення. З огляду на такий характер процесу суду має бути надана керівна роль при визначенні порядку і руху провадження. Це, на думку вченого, досягається принципом суддівського керівництва процесом².

Водночас Є.В. Васьковський зауважує, що цей принцип належить виключно до зовнішньої, формальної сторони процесу та не стосується внутрішньої, матеріальної сторони, яка визначається іншими принципами (диспозитивності, змагальності тощо). Принцип суддівського керівництва процесом покладає на суд обов'язок про забезпечення правдивості, послідовності, зручності та швидкості провадження.

Називаючи суддівське керівництво принципом, Є.В. Васьковський водночас зазначає, що суддя, виконуючи це завдання, спостерігає за виконанням сторонами формальностей, яким мають відповідати письмові прохання, скарги, інші папери, керує мовним змаганням сторін, визначає черговість допиту свідків і керує допитом тощо.

Отже, як випливає з наведеного, Є.В. Васьковський розглядає судове керівництво, з одного боку, як принцип цивільного процесу, а з іншого — його функцію.

На думку В.В. Яркова, принцип суддівського керівництва становить таке правило, згідно з яким суд забезпечує керівництво рухом судового засідання, дотримання порядку, сприяє сторонам у здійсненні їхніх прав і виконанні обов'язків. Вчений зазначає, що відмова від принципу процесуальної активності суду не виключила втручання суду в рух судового розгляду. Тенденція до соціалізації правосуддя відображає необхідність втручання суду у «змагання» сторін з метою врівноваження їхніх шансів і забезпечення досягнення цілей правосуддя. Зазначений принцип включає такі повноваження суду: 1) керівництво рухом процесу, слідкування за дотриманням процесуального регламенту; 2) забезпечення порядку в судовому засіданні, виконання обов'язків перед судом; 3) сприяння сторонам у витребуванні доказів, які вони не можуть здобути самостійно, вказівка на недослідженість фактичних обставин справи та пропозиція надати докази; 4) роз'яснення учасникам процесу їхні процесуальні права і обов'язки, попередження про наслідки їх неналежного виконання та відмови від їх здійснення. Принцип суддівського керівництва більше відповідає змагальній моделі процесу, оскільки принцип процесуальної активності суду відображає слідче начало в судочинстві. За великим рахунком змагальний процес має ґрунтуватися на суддівському керівництві та доповнюватися залежно від характеру спору суддівською активністю³.

Цивільне процесуальне законодавство України не містить окремо такого принципу, як принцип судового (суддівського) керівництва. Проте ч. 4 ст. 10 ЦПК передбачено, що суд сприяє всебічному і повному з'ясуванню обставин справи: роз'яснює особам, які беруть участь у справі, їхні права та обов'язки, попереджує про наслідки вчинення або невчинення процесуальних дій і сприяє здійсненню їхніх прав у випадках, встановлених цим Кодексом.

На нашу думку, у зазначеній нормі закріплено правило, якого має дотримуватися суд та яке вказує на напрями прояву судового керівництва процесом здійснення правосуддя в цивільних справах. При цьому зазначене правило, яке стосується судового керівництва,

нормативно закріплене в ст. 10, яка має назву «Змагальність сторін». З огляду на цю обставину можна припустити, що законодавець розглядає судове керівництво процесом як складовий елемент принципу змагальності.

У зв'язку з цим варто погодитися з думкою В.І. Тертишнікова, який справедливо зазначає, що суддя і суд відповідно до закону повинні виявити активність (ст. 130, 137 ЦПК), створити необхідні умови для всебічного й повного дослідження обставин справи, і, не обмежуючись наданими позивачем матеріалами, прийняти всі передбачені законом заходи для всебічного, повного й об'єктивного з'ясування дійсних обставин справи, прав і обов'язків сторін (ст. 160 ЦПК). При цьому вчений хоч і не розглядає процесуальну активність як самостійний принцип, але її не заперечує та вважає, що вона входить як складова частина в принципах диспозитивності й змагальності⁴.

Існують й протилежні думки вчених, які заперечують самостійність принципу судового керівництва. Так, наприклад, А.Т. Боннер зазначає, що вказаний принцип поглинений принципом законності як необхідність дотримання встановлених на той чи інший випадок формалізованих приписів норм цивільного процесуального права⁵.

Водночас, якщо виходити з положень ч. 2, 4 ст. 160 ЦПК, згідно з якими головуєчий керує ходом судового засідання, забезпечує додержання послідовності та порядку вчинення процесуальних дій, здійснення учасниками цивільного процесу їхніх процесуальних прав і виконання ними обов'язків, спрямовує судовий розгляд на забезпечення повного, всебічного та об'єктивного з'ясування обставин справи, усуваючи із судового розгляду все, що не має істотного значення для вирішення справи; вживає необхідних заходів для забезпечення в судовому засіданні належного порядку, то можна стверджувати, що законодавець розглядає судове керівництво процесом як самостійний принцип — судове керівництво.

Ми вже зазначали, що ця норма (ст. 160 ЦПК) дає змогу суду організувати судовий розгляд таким чином, аби були виконані завдання цивільного судочинства (ст. 1 ЦПК)⁶.

Тому варто також враховувати й ст. 1 ЦПК, згідно з якою завданнями цивільного судочинства є справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ з метою захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави.

З цього випливає, що саме на суд, як орган правосуддя, покладено завдання забезпечити виконання завдань цивільного судочинства, чого неможливо зробити без активної (ініціативної) участі (ролі) суду в керівництві судовим процесом. А отже, в цьому випадку керівництво судовим процесом вже виступатиме не як принцип, а як функція цивільного процесу.

Зі змісту положень статей 10, 130 і 160 ЦПК також випливає, що керівництво процесом є завданням суду, одним із його основних призначень, тобто функцією.

Як одну із найважливіших функцій цивільного процесу розглядають судове керівництво й А.Т. Боннер та О.В. Баулін⁷.

Визнання керівництва судовим процесом функцією також впливає із процесуальних дій, які повинен здійснити суд, готуючи справу до розгляду. Так, згідно з п. 2 постанови Пленуму Верховного Суду України № 5 від 12.06.2009 р. «Про застосування норм цивільного процесуального законодавства, що регулюють провадження у справі до судового розгляду», готуючи справу до розгляду, суд повинен визначити: обставини, які мають значення для справи, та факти, що підлягають встановленню і покладені в основу вимог і заперечень; характер спірних правовідносин і зміст правової вимоги; матеріальний закон, який регулює спірні правовідносини; вирішити питання про склад осіб, які братимуть участь у справі; з'ясувати, які є докази на підтвердження зазначених фактів; визначити коло доказів відповідно до характеру спірних правовідносин і роз'яснити, якій із сторін слід довести певні обставини; вжити заходів для забезпечення явки в судове засідання, а також сприяти врегулюванню спору до судового розгляду.

Про керівну роль суду як функцію цивільного процесу свідчать й інші роз'яснення, наведені у вказаній постанові Пленуму Верховного Суду. Так, зокрема, при визнанні відповідачем позову суд здійснює заходи з перевірки наявності законних підстав для задоволення позову, а за їх відсутності відмовляє в прийнятті визнання відповідачем позову і продовжує розгляд справи. Якщо при проведенні попереднього судового засідання з'ясується, що у позивача є до того чи іншого відповідача (відповідачів) вимоги, які відповідають з пред'явленого позову і не зазначені в ньому, або у відповідача є зустрічні вимоги до позивача, суд відповідно до вимог частини четвертої ст. 10 ЦПК повинен роз'яснити право як на пред'явлення позивачем додаткових позовних вимог, так і на пред'явлення відповідачем зустрічного позову.

Таким чином, ми маємо подвійне розуміння поняття «судове керівництво»: як принцип та як функцію.

Співвідношення правових категорій «принцип» і «функція» цивільного процесу викликає труднощі через те, що немає однозначної відповіді на питання, що є первинним, а що вторинним. Виходячи із загальної теорії права, однозначним є лише те, що як принципи, так і функції нерозривно пов'язані з існуванням певної галузі права; вони мають обов'язкове нормативне закріплення; ці категорії є регуляторами суспільних відносин.

Якщо функції вказують на конкретні дії суб'єкта шляхом їх нормативного закріплення, то принципи забезпечують функціонування відповідної галузі, усунення прогалин у праві, процес нормотворчості тощо. Якщо розглядати принципи і функції з точки зору динаміки, то принципи лежать в основі права, визначають методи правового регулювання, а відтак принципи можуть бути елементами об'єктивного права. Таким чином, принципи — статичне явище. Функція ж є категорією динамічною. Вона є елементом не лише об'єктивного, але й суб'єктивного права; за її допомогою здійснюється безпосередній правовий вплив на учасників правовідносин, визначаються суб'єктивні права й обов'язки останніх.

Вищезазначене, на наш погляд, свідчить, що судове керівництво може виступати одночасно і як принцип, і як функція цивільного процесу.

Принцип судового керівництва зумовлює наявність у цивільному процесі таких норм, які надають суду можливість здійснювати керівництво процесом розгляду і вирішення цивільно-правових спорів у судах засобами і способами, передбаченими ЦПК.

Що ж стосується судового керівництва як функції цивільного процесу, тобто конкретної процесуальної діяльності судді, варто виходити з того, що кожен із учасників цивільного процесу володіє певним колом повноважень. Суд здійснює конкретні процесуальні дії на конкретній стадії процесу. При цьому суд може здійснити як всі керівні дії, передбачені для тієї чи іншої стадії процесу, так і лише деякі з них. Принцип ж судового керівництва, на відміну від функції, діє протягом всього процесу здійснення правосуддя і не обмежується (не вичерпує свою дію) вчиненням чи не вчиненням судом певних «керівних» процесуальних дій.

Таким чином, незважаючи на заперечення у ЦПК принципу активності суду в цивільному судочинстві щодо ініціативи суду у збиранні доказів і встановленні об'єктивної істини, це не може означати усунення суду з процесуальної діяльності. За судом залишається достатня кількість повноважень, які саме й варто охарактеризувати як принцип судового (суддівського) керівництва.

З метою забезпечення належного виконання завдань цивільного судочинства та найкращого засвоєння і розуміння правил цивільного судочинства вважаємо за необхідне доповнити ЦПК новою статтею, в якій чітко сформулювати засади судового (суддівського) керівництва як принципу та функції цивільного процесу.

Відповідна стаття ЦПК має містити положення про те, що: суд здійснює керівництво рухом і порядком судового розгляду; вимоги суду є обов'язковими для всіх органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій та громадян незалежно від їхньої участі в справі; суд сприяє сторонам у витребуванні доказів,

які вони не можуть одержати самостійно та вказує на недосліджені обставини справи та пропонує сторонам подати додаткові докази; суд роз'яснює учасникам процесу їхні процесуальні права та обов'язки, попереджає про наслідки їх неналежного здійснення, а також відмови від їх вчинення; у передбачених законом випадках, якщо однією зі сторін у спорі є неїездатна особа, суд повідомляє відповідні органи державної влади або прокурора про необхідність участі у справі з метою захисту інтересів такої особи; у передбачених законом випадках суд за власною ініціативою має встановити обставини справи і вирішити вимоги, які не заявлялися сторонами.

Ми переконані, що на сучасному етапі розвитку Української держави змагальний процес не може бути повністю абсолютним, а має ґрунтуватися на вищенаведених засадах судового (суддівського) керівництва та доповнюватися залежно від характеру спору і його учасників процесуальною активністю судді.

Закріплення в ЦПК окремою статтею загальних засад судового керівництва як принципу і функції цивільного процесу має забезпечити належне виконання завдань цивільного судочинства, а подальші наукові дослідження цього питання мають сприяти кращому розумінню сутності цивільної процесуальної форми захисту прав.

1. *Проблеми оптимізації цивільного процесу в Україні: Монографія / Берестова І. Е., Бичкова С. С., Бобрик В. І. та ін.; За ред. О. Д. Крупчана. — К.: НДІ приватного права і підприємництва НАПрН України, 2011. — С. 67.* **2.** *Васьковський Е.В. Учебник гражданского процесса. — М., 1917 г. (§ 24. Судейское руководство) // Allpravo.Ru, 2005 г. [Електронний ресурс] / Веб-сайт «Все о праве». — Режим доступу: <http://www.allpravo.ru/library/doc2472p/instrum4301/item4325.html>.* **3.** *Ярков В.В. Арбитражный процесс: Учебник. — М., 2006 (§ 5. Принцип судейского руководства) [Електронний ресурс] / Веб-сайт Веб-сайт «Информационный образовательный юридический портал «Закон сегодня». — Режим доступу: <http://lawtoday.ru/razdel/biblio/arbit-proces/057.php>.* **4.** *Тертишніков В.І. Цивільний процес України (курс лекцій): Навч.-практ. посіб. — Х.: Видавництво «ФІНН», 2011. — С. 34, 36.* **5.** *Гражданский процесс: Учебник / Под ред. М.С. Шакарян. — М., 2004. — С. 64.* **6.** *Короєд С.О. Окремі питання своєчасного розгляду цивільних справ // Судова апеляція. — 2011. — № 3 (24). — С. 115.* **7.** *Гражданский процесс. Учебник / Под ред. М. С. Шакарян. — М., 2004. — С. 63; Баулин О. В. Бремя доказывания при разбирательстве гражданских дел. — М., 2004. — С. 169.*